

Józsefváros zsidó múltja* (2. rész)

Zsidó ellenállás

1944. október 15-e, a nyilas államcsíny után 1944. október 15–16-án egyedül a Józsefvárosban volt aktív zsidó ellenállás a németekkel szemben. Ennek voltak előzményei is, hiszen 1943-ban már aktív embercsempész-hálózat működött a külső-Józsefvárosban. A cionista mozgalom itteni jelenlétére utal az is, hogy a közeli Tisztviselőtelepen, a Rezső téren, ahol zsinagóga is működött, élt 1939-ig Szenes Hanna, a cionista ellenállás hőse. Az 1921-ben született Szenes Hanna izraeli (angol) katonatisztként érkezett Magyarországra, hogy a magyar zsidóságot mentse. 1944. március végén ért földet ejtőernyővel, májusban fogták el, és végül a Margit körüti fegyházban kivégezték.

1944. október 16-án a Népszínház u. 31.-ből és a Teleki tér 4.-ből cionista fiatalok lőttek rá a német megszállókra, többen közülük meg is sebesültek. A németek bosszúból a zsidó lakosok közül sokat kivégeztek a Népszínház u. 59. udvarán, vagy deportálták őket. Zsidó tagjai és vezetője volt az úgynevezett Szír-csoportnak is, amely a Gömbös-szobor felrobbantásával és a Városi Színház előtti bombamerénnyellett hívta fel magára a figyelmet.

Lévai Jenő kortársként számolt be a zsidó ellenállásról: „Egyes fegyverhez jutott zsidó munkaszolgálatosok, kommunista és szociáldemokrata munkásokkal együtt a Népszínház utca 31. számú és Teleki-tér 4. számú házakban megkísérelnek szembeszállani, azonban gépfegyverrel, sőt ágyúval nyomják el őket és október 16-én a Tisza Kálmán tér, másnap a Teleki-tér megtelik ártatlanul legyilkolt zsidók hulláival. Így kezdődött Szálasi Ferenc és pártjának rémuralma...”²¹

„Reiner dr.t a Síp utcai színházból való eltávozása után a Rákóczi-úton nyilasok tartóztatják fel és annak ellenére, hogy romeltakarítási igazolványt mutatott fel, továbbengedik. Közvetlenül utána találkozik azzal a szomorú menettel, amelyet a Népszínház-utca felől tereltek nyilasok és németek a Blaha Lujza-téren át a Rákóczi úton a Nagyatádi-Szabó utcai Cyklop-garázs felé. Megrendítő és megdöbbentő látvány, amikor a VIII. kerület zsidóságának egy tekintélyes hányadát – több ezer férfit, gyermeket és aggot – tereltek maguk előtt feltartott kezekkel a náci-nyilas pribékek. Ez volt az a csoport, amelyet a Népszínház-utcai és Teleki-téri ellenállás leverése után az ottani és környékbeli csillagos házakból szedtek össze. Reiner dr. a látottakat azonnal megtelefonálta Domokosnak, esetleg lehetséges intézkedések megtétele céljából.”²²

Majd egy 1969-ben megjelent, történelmi dokumentumokat közlő kötetben is olvashatunk a józsefvárosi harcokról.

„Kimenő rádiótáviratok

20. sz. Sztrokácsnak és Rákosinak.

Egy szemtanú elmondta, hogy Budapesten október 15, 16, 17-én harcok folytak. A szemtanú 18-án reggel jött el a központból. A harcok főként a VIII. kerületben: Népszínház utcában, Bezerédi utcában, József utcában, Nagyfüvaros utcában, Teleki téren voltak észlelhetők. A harcokban részt vettek polgári ruhába öltözött katonák, számos zsidó, aki levette magáról a megkülönböztető jelzést. A nyilaskeresztesek azt mondták, hogy minden házban ellenség van. Az összekötőm elutazott a központba.

Lévai Jenő beszámolóját, illetve Nógrádi Sándor jelentését évtizedekig nem erősítették meg más források. Pedig számos jel mutatott arra, hogy zsidó munkaszolgálatosok, illetve fiatalok valóban fegyverrel álltak ellen a németeknek, illetve a rendőröknek és a felfegyverzett nyilasoknak. Ezt tanúsítja a Népszínház utca 31. sz. ház falán 1998 áprilisában leleplezett emléktábla szövege is:

Kis Varsónak nevezték utalva a gettófelkelésre a Népszínház utcát, ahol 1944. okt. 15–17. között zsidó polgárok, munkaszolgálatosok, katonák fegyvert fogtak a német megszállók és nyilaskeresztes társaik ellen. A megtorlás kegyetlen volt. A hősök és mártírok emléke legyen áldott!

1998. IV. 25.

Mo-i Holocaust Emlékalapítvány

Legutóbb azonban dr. Számvéber Norbert, a Hadtörténeti Levéltár vezetője Lévai Jenő és Nógrádi Sándor beszámolóját igazoló dokumentumokat tett közzé az interneten. A nagy jelentőségű szöveget, melyet a házról készült fotókkal illusztráltak, teljes terjedelmében idézem.

Komoly, a pontosság igényével készült beszámolót találtam a Népszínház utca 31.-ről, és a Királytigrisek ellen harcoló hősök történetéről (külön tanulság benne a vélhetően nyilas líkőrgyári munkás beszámolója):

Királytigrisek „Kis-Varsóban”, 1944. október 15–17.

*Német nehéz harckocsik harci bevetése a budapesti Teleki László tér körzetében
1944. október 15–17. között*

Az 1944. október 15-én és 16-án Budapesten lezajlott magyar kiugrási kísérlet, valamint a német katonai támogatással végrehajtott nyilas hatalomátvétel történetének legtöbb részletét a történészek az elmúlt évtizedekben már igen alaposan feldolgozták. Az eseményeknek van azonban egy olyan kevésbé ismert hadtörténeti vonatkozása, amely megítélésem szerint alapvető a magyarországi fegyveres ellenállás története szempontjából.

Több mint egy évtizeddel ezelőtt zártam le kutatásaimat a német 503. nehézpáncélososztály magyarországi tevékenységével kapcsolatban. A témát levéltári és szakirodalmi források, valamint az alakulat egykori katonáitól beszerzett dokumentumok és visszaemlékezések segítségével dolgoztam fel, majd könyv formájában publikáltam is.

E német alakulat harcjárműveinek alkalmazása 1944. október 15-én délután a Magyar Királyi Honvédség budapesti egységeinek lefegyverzésére, illetve a főváros fontosabb közlekedési csomópontjainak és a hidak lezárására ugyanúgy ismert volt előttem, mint a Várhegy birtokbavételében való részvételük 1944. október 16-án hajnalban. Azonban soha, egyetlen német forrásból származó utalást sem találtam arra, hogy e német páncélososztálynak akkor igen korszerű Tiger B (később elhíresült néven Königstiger; vagyis Királytigris) nehéz harckocsijait a Népszínház utcában és a Teleki László téren tevékenykedő – főként zsidó származású – fegyveres ellenállók felszámolására is bevetették volna.

A felkelők ellen bevetett „Tigris” harckocsik motívuma a hazai ellenállás témáját feldolgozó publikációk egy részében is felbukkan, de sajnós bármiféle részletezés nélkül.

Szerencsére néhány hónappal ezelőtt kezembe került egy magyar katona egykori felettesének írott levele, amely igen tényszerűen számolt be német – ahogy ő említi: „Tigris” – harckocsik harcszerű bevetéséről a Népszínház utcában. Részlet Petrovics György, I. gépkocsizó lövészrezdébeli tartalékos zászlós 1947. január 10-én Nagy Miklós őrnagyhoz írott leveléből:

„1944. október 16-án éjjel részt vettem vele [Vaska István ezredessel – Sz. N.] az Andrassy laktanya leszerelésében, amikor a Latorczay ezredes úr megsebesült. Vaska ezredes úr akkor Budapest Észak parancsnoka volt. [...] Másnap [1944. október 16-án – Sz. N.] a Népszínház utcába mentünk ki, de ott nem történt semmi részünkről, mert akkora a Nemzeti Színház mellett állomásozó német Tigrisek elvégezték a szokott romboló munkájukat. Amikor mi bementünk, harckocsi ágyúkkal kilőtt felső emeleti lakásokat és tetőket láttunk és az utca vége felé a jobboldali járdán kb. 25-30 zsidó férfinak a hulláját, amit a németek előtte géppuskáztak le. A mi alakulataink megérkezte után már csak egy pár lövés történt, de nem lehetett megállapítani, hogy honnét jön és kárt sem tett senkiben, így harc nem fejlődött ki.

Majd rövidesen kijött a csendőrség, rendőrség is és így a katonaságot kivonták. A csendőrség megérkezte után újra felélénkült a lövöldözés, de a továbbiakat nem tudom, mert mi eljöttünk.

Eljövetelünk előtt Vaska ezredes úr magához hívatta a német Tigrisek parancsnokát, egy német hadnagyot és kifogásolta az épületek megrongálását.”

Ráczi Éva, az akkor 12 éves kislány, aki a „csillagos háznak” kijelölt Népszínház utca 31. számú házban lakott, maga is szemtanúja volt az odaérkező német páncélosoknak:

„Ugyancsak október 15-én, a proklamáció napján, több német tank érkezik a Népszínház utcai ház elé, ahonnan állítólag kilóttek... Kikergetnek a házból mindenkit, és a »Tattersaalba« (Lóversenypályára) hajtanak bennünket. Két napig tart a fogság a lóversenypályán. Ez alatt megszilárdul a nyilas hatalom az országban, és amikor hazaengednek, szétlőve találjuk a Népszínház utcai házat.”

A Népszínház utca 31. számú ház elleni bevetésen kívül a német nehéz harckocsik 1944. október 17-én részt vettek a Teleki László tér 4. körzetében kifejtett fegyveres ellenállás lekiűzésében is. Erről számol be részletesen G. Zoltán, az akkor 15 éves likörgyári munkás:

„Mindenkori a tegnapi [1944. október 15-i – Sz. N.] eseményeket tárgyalja! Tankok a Várban, rengeteg német a városban. Sokfelé közlekedni sem lehetett. És délután egy német járőrre rálóttek a Teleki tér egyik házából! Egy németet berántottak a kapu alá, lelőtték és kidobták a járdára! Rögtön lezárták a németek a környéket. A háztömböt körülvették és felszólították a bennlévőket – magyar segítséggel – hogy mindenki jöjjön ki a házból! Persze, senki se jött ki! A vastag bejárati keményfa ajtó zárva! Belelőttek a zárba, de az nem nyílt ki. Akkor a másik ház első emeletéről rájuk lőttek. Újabb halott és több sebesült! Akkor a németek elkezdtek válogatás nélkül lőni az ablakokat mindkét házon! Az üvegek kitortek, az elsőtető papírok mögött meg téglából falazott ablakok, kis lőréssel a közepén! Vagyis itt már felkészültek a támadásra!

Később elmentem megnézni a helyszínt. Alfréd is ott volt, mesélte, mi történt. Ő is lőtte a házakat három napon át, míg a Tigris tankok segítségével harmadnap levertek a lázadást. A házakban zsidók voltak többségben. Sokakat lelőttek, mások meg fogságba

kerültek a végén. Elfogyott a lőszer is. Tehát igaz volt, amit meséltek! Az utca szinte minden közeli háza egy kis erődde volt kiépítve! Még a padlásokról is lőttek. A visszalövő németek szétlőtték a tetőket, cserepeket géppuskával. A falakban sok ezernyi puska- és géppisztolylövedék becsapódása volt látható. Néhol teljesen leverte a vakolatot a falakról a sok lövedék. Több házon, de még 200 méterre, az OTI oldalán is – [mivel a] Tigrisek lőtték a házakat gránátokkal – háromméteres lyukak tátongtak a falakban. Több tucatnyi!

Rengeteg ember harcolt a németek ellen [október] 15-17-ig! A németek meg a Teleki téri fabódék mögül tüzeltek a bennlővőkre. 18-án bementem Alfrédde, mert előző este megjött. Oda vitt, ahol ő is tüzelőállásban volt, egy fabódé sarkánál. Mindenfelé ezerszám a kilőtt töltényhüvelyek! A látvány szörnyű! A bódék is kaptak sok lövést, de ezred annyit se, mint a házak! Talán kilenc német halt meg! Alfréd annyit mondott. Abban már az első nap meggyilkoltak is benne voltak! De sebesült sok volt. Hatalmas túlerővel szemben kellett harcolniuk! Így is csak tankokkal sikerült őket leverni! Igaz, ha nincs lőszer, akkor tank se kellett volna!

A gyárban a munka megy, de az udvaron néha hallani a távoli fegyverropogást! Néha egész közelről hallatszik. Pedig ide a Teleki tér légvonalban megvan két kilométer is! Igaz, a házak sokat felfogtak a dőrejek zajából.

Másnap [1944. október 17-én – Sz. N.] – de mondták, a csata éjjel sem szünetelt – folytatódott [a harc – Sz. N.]. Délben mondták, Budáról telefonáltak, hogy Tigris tankok jönnek a hídon át Pestre a harcot befejezni. 13 tank! Aztán hallottuk a körúton a láncfalak csörgését, hiszen egy megálló ide a körút! A közlekedést meg leállították. Fél óra se telt el, már hallani is a dőrejeket. Tompán, hiszen a házak felfogják, szétszórják a hangokat! Sok dőrej, vagy két óra alatt!

Sokan kimenekültek a házakból a légópincékbe vágott átjárókon. Azokat később üldözőbe vették. Így lehetett, mert egyszer csak látom, amint éppen a hátsó udvarba megyek, hogy a szemközti fal felől – a környező házak tűzfalai voltak ott – hangos fegyverropogás hallatszik. Egyes lövések, majd néhány géppisztolysorozat! Csattannak a lövések, visszhangzik a zárt udvarunkon! Ez már csak egy-két házzal odébb lehetett! Honnan kerültek ide? Akkor, ahogy ott állok, földbegyökerezett lábakkal, látom, hogy ott, ahol a kis beugró van a tűzfalon, ahol három ablak nyílik, az egyik – jobboldali – ablakból valaki átugrik a szemközti ablakba. A távolság van két méter, ez meg a második emeleten történt! Az egész egy pillanat volt! Más nem is volt az udvaron! Aztán még valaki átugrott, de utána mindjárt valaki kibújt ugyanazon az ablakon, de nem ugrott, hanem több lövést adott le pisztolyából a másik ablak irányába! Aztán minden elcsendesedett! Az utolsó lövésre már többen kiszaladtak az üvegműből is, de akkor már nem lehetett látni senkit! Mondtam, mit láttam! Mindenki sietett gyorsan vissza a helyére. Aztán már sehol se lőttek, ez volt az utolsó lövés, amit hallottam.”

Fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a Népszínház utca és a Teleki László tér – zömmel névtelen – ellenállói jelentős létszámhátrányuk ellenére olyan példátlanul elszánt ellenállást tanúsítottak három hosszú napon keresztül, amelyet a németek csupán nehéz harckocsik bevetésével tudtak véglegesen felszámolni. Ezzel a „Kis-Varsó” területén harcolók véleményem szerint a hazai fegyveres ellenállás egyik legjelentősebb, ha nem a legjelentősebb fegyvertényét hajtották végre.

Joggal merülhet fel a kérdés: vajon a visszaemlékezők nem tévesztették el a harckocsik típusát? Elképzelhető, hogy egy másik német páncélosalakulat támogatta a felkelők felszámolását?

Budapest körzetében 1944 októberében négy német páncélosalakulat fordult meg. Ezek közül elsőként a német 109. páncélos dandár 33 Panther harckocsival és 11 Panzer IV/70

vadászpáncélossal felszerelt 2109. páncélos osztálya állomásozott a főváros körzetében 1944 szeptemberétől. Ezt az alakulatot azonban 1944. október 9-ig bezárólag az Alföldre vezényelték, majd az ott zajló páncéloscsatában vetették be.

Másodikként érkezett az 503. nehézpáncélos-osztály 45 Tiger B nehézharckocsival és egyéb támogató járművekkel. Az alakulat 1944. október 13-án érte le a fővárost vasúton.

Harmadikként a 24. páncélosadosztályt (benne a 24/III. páncélos osztályt) vezényelték Budapest körzetébe. A seregetestet eredetileg Szolnok körzetébe irányították, de a politikai események miatt 1944. október 15-én vasúti szállítmányait átmenetileg megállították a főváros körzetében. A fennmaradt adatok szerint a 24/III. páncélos osztály harcjárművei nem is rakodtak ki, hanem október 16-án tovább indultak Szolnok irányába.

A negyedik német páncélosalakulat a 12. rendőr-páncélosszázad volt, amelynek összesen sem volt 13 bevethető harcjárműve. Ráadásul a század csupán 1944. október 27-én indult útra Bécsből Budapestre.

Fenti visszaemlékezések egyébként is számos olyan adatot tartalmaznak, amelyek szerint a beavatkozó német harckocsik az 503. nehézpáncélos-osztály harcjárművei voltak. Ugyanis nem volt másik olyan német kötelék akkor Budapesten, amely Tiger vagy annak tűnő nehéz harckocsikkal rendelkezett, egyes részei a Nemzeti Színháznál is biztosítottak, de Budán is állomásoztak erői és 1944. október 17-én kora délután még Budapesten tartózkodott. Ráadásul biztosan tudjuk, hogy az 503. nehézpáncélos-osztály a Szolnokra való átcsoportosítás érdekében csak 1944. október 17-én délután rakodott be a Keleti pályaudvaron, amely igen közel fekszik a Teleki László térhez.

Am akkor az 503. nehézpáncélos-osztály egykori katonái vajon miért nem említették meg ezt a bevetést az egyébként igen alapos alakulattörténetükben? Nos, véleményünk szerint a háborús bűnökkel soha meg nem vádolt, 1943–1945 között számos hadszíntéren igen kiválóan helytállt és a hadijogot mindig betartva harcoló önálló páncélos osztály személyi állománya minden bizonnyal minél gyorsabban igyekezett elfelejteni ezt a „sötét” bevetést, amely makacs foltot ejthetett volna méltán kiérdemelt hírnevükön.

E sorok írójának nem kutatási területe a második világháborús magyarországi fegyveres ellenállás története. Így az események nem hadtörténeti jellegű részleteinek további felderítésére lehetősége nincs. Soraimat csupán rövid összefoglalásnak szántam. A hadtörténeti vonatkozások kutatását azonban szeretném folytatni. Ezért ha a Tisztelt Olvasók közül valakinek esetleg van a birtokában olyan korabeli dokumentum (például magánnapló, levél vagy akár egy fénykép), amely segít az eseményeket minél alaposabban megismerni, kérem, hogy itt vagy magánüzenetben lépjen velem kapcsolatba! Előre is köszönöm!

Dr. Számvéber Norbert

Egy túlélő fiatal zsidó, K.I. interneten közzétett vallomása is megőrökíti a nyilas államcsíny után spontánul megszerveződő ellenállást: „Az 1944. október 15-i Horthy-proklamáció meghíusulása után, a zsidó házban, ahol laktunk, az egyik idősebb ember azt javasolta, hogy vigyünk fel téglákat a ház tetejére, és ha majd esetleg nyilasok próbálnak bejönni, akkor dobjuk a fejükre. Én ezt már akkor sem tartottam jó ötletnek, de, mivel megkértek rá, két magam-korabeli fiúval együtt megtettük.

Október 16-án megjelent a házban két felfegyverzett nyilas és két rendőr, és minket kerestek, ugyanis valaki feljelentett, méghozzá abban a formában, hogy mi fegyvereket cipeltünk fel a tetőre. Először a Munkácsy utcai rendőrörsre vittek be minket, ahol a

főnyilas vállalt minket (engem meg is pofozott), és be akart vinni a Röck Szilárd utcai Gestapo székházba, ami a biztos pusztulásunkat jelentette volna. A rendőr azonban (rendességből, vagy bürokratikus kötelességtudásból) ragaszkodott ahhoz, hogy minket a Mozsár utcai kerületi kapitányságon állítsanak elő. Így is történt. Másnap átvittek a Mosonyi utcai toloncházba, ahova rengeteg zsidót zsúfoltak be, és így elkeveredtünk a többi között. Harmadnap a Dohány utcai templomban töltöttünk egy éjszakát, majd szabadon eresztettek. A következő napon kellett bevonulniuk a zsidó férfiaknak sáncására.”⁵⁵

A főváros körüli szovjet ostromgyűrű bezáródását megelőző két hónapban, a nyilas kormányzat alatt zűrvaros és kaotikus viszonyok uralkodtak Budapesten, különösen 1944. október 15-én, 16-án és 17-én. Tömérdek kivégzés, illetve fegyveres leszámolás történt városszerte, melyeknek zsidók – különböző korú civilek, valamint munkaszolgálatos férfiak – voltak az áldozatai. Ezért a józsefvárosi zsidó ellenállás nyomait sem egyszerű felkutatni, illetve a benne résztvevőket azonosítani.

Erdemes azonban felidézni néhány vallomást, melyben feltűnnek a VIII. kerületi helyszínek, jellemzően a Városi Színház, a Teleki tér és a Józsefvárosi pályaudvar, ahol a németek és a nyilasok a zsidó lakosságot összegyűjtötték és terrorizálták.

1905-ben született nő: „Az Aréna úton védett házban laktam, sveiczi sutzpassom volt. Júniusban az összeköltöztetésekor csillagos ház lett, aztán a ház megszerezte a védettséget, ekkor lekerült a csillag. A nyilasok állandóan piszkálták a védett házakat, állandóan „ellenőrizték” a sutzpasszokat. Ez alatt az ellenőrzések alatt, ami kezük ügyébe akadt, mindent elloptak. 1944. 12. 04-én ismét megjelentek a nyilasok és 20 percnyi időt adtak a csomagolásra, amit hirtelen meg is tettünk és egy hátizsákba összecsomagoltunk. Elvittek a Teleki tér 5. szám alá, ahol megmotoztak és teljesen kiraboltak minket. Ruhaneműinket és az élelmet elvették. Bevagonírozásunk a Józsefvárosi pályaudvaron történt, ahol egy kocsiba 40 embert tettek fel.”⁶

1923-ban született szabónő: „1938-ban kezdődtek a zsidóellenes dolgok, minket nem érintettek, mert mint iparosok dolgozhattunk egészen addig, amíg csillagos házba nem kellett menni. Ezek a rendelkezések bennünk nagy elkeseredést váltottak ki. Nem tudunk csinálni ez ellen semmit. /H.H./ Én bent a Zsidó Tanácsnál dolgoztam, így elkerültem a munkaszolgálatot és a romeltakarítást. Mikor be kellett vonulni a Kisok pályára, létszámfeletti voltam. Később megkaptam a svájci védettséget és november első napjaiban mentem a Pozsonyi út 54-es védett házba, ahol 4 hétig éltünk és onnan a nyilasok egy reggel bejöttek és csináltak egy svájci passrevíziót, de ennek dacára mindenkit elvittek a Teleki tér 5. számba. Ott 2 napot töltöttünk, enni nem adtak semmit. 2 nap után este vagoníroztak, ez december 4-én volt.”⁷

1915-ben született budapesti nő: „A Sziget utca 25. számú úgynevezett védett házba költöztem a sárgacsillagos házból. Eleinte valóban azt hittük, hogy itt megvéd bennünket a svájci védlevél, azonban rövidesen látnunk kellett, hogy egyáltalán nem respektálják azt a nyilasok és napirenden voltak a házkutatások, razzziák a házunkban. Egy ilyen razzia alkalmával, 1944. 12. 04-dikén engem is elvittek a házból. Reggel 9 órakor volt a razzia. Azután a rengeteg embernek, akiket így a védett házból szedtek össze, és akiknek nagy része sok csomagot, ágyneműt cipelt magával, egész nap állni kellett a Szt. István parkban. Délután nagy kerülővel elvittek a Teleki tér 10. számú házba. Itt töltöttük az éjszakát teljes bizonytalanságban. Másnap reggel kivittek a Józsefvárosi pályaudvarra és vagonokba raktak.”⁸

Huszonkét éves nő: „A német bevonulástól kezdve állandó rettegésben éltünk, apámat el akarta vinni a Gestapo, de olyan beteg volt, hogy otthon hagyták. Ezután következett a gettó. Ebben az időben apám súlyos műtéten esett keresztül, és ennek dacára október 16-án a nyilasok kihajtották a gettóházból, és felemelt kézzel hurcolták végig Budapesten,

egészen a Tattersallig, miközben a polgári lakosság üvöltött és éljenzett és élvezte, hogy a »libamájon hizlalt« zsidókat viszik agyonütni. A Tisza Kálmán téren leállítottak a Városi Színház falához háttal és kezdtek lövöldözni. Azt hittük, hogy mindnyájunkat agyonlőnek, de abbahagyták a lövöldözést és kezdték a férfiakat külön állítani. 65 éves súlyosan operált apámat puskatussal hajtották a Dohány utcai templomba, s a szemben lévő házból a nyilasok lövöldöztek ki, s azt mondták, ha még egy lövés eldördül, akkor megtizedelik az előttük álló csoportot. Mikor ezt befejezték, behajszolták az embereket a Dohány utcai templomba, és ott lezárták őket. Minket a Tattersallból éjjel 3-kor engedtek haza. Megérkezve a lakásunkba, addigra a nyilasok teljesen kifosztották. Apámról 2 napig nem tudtuk, hogy hol van, 2 nap után megérkezett a Dohány utcai templomból félhalottan. 2 napig együtt volt a család, amikor is plakátok jelentek meg a zsidó nők bevonulása tárgyában, és akkor nekem is be kellett vonulnom.⁹⁹

Harmincöt éves nő: „1944. december 4-én a Hollán utca 18. sz. védett házból hurcoltak el a nyilasok. Egy éjszakát a Teleki tér 5-ben töltöttünk, majd másnap átvittek a Teleki tér 10-be, ahol teljesen kifosztottak. Elvették az Omega karórámát és 900 p.-t. Másnap reggel vagoníroztak a Józsefvárosi pályaudvaron és három napig ültünk a vagonban, amíg elindultunk. A Ferencvárosi Pályaudvaron csendőrök észrevették, hogy 7-en kilógtak az ablakon, ezért mindannyiunkat kilökdöstek és megverték, sőt tizedeléssel fenyegettek. A tizedelést csak az utolsó percben tiltotta le egy parancs. Az ütéstől a szájam teljesen felhasadt és nagyon vérezett. Csak 14 nap múlva kezdett el gyógyulni a sérülésem. 14 napig utaztunk étlen szomjan, mikor a magyar csendőröktől vizet kértünk azt mondták: »Dögöljetek meg szomjan« – és nem adtak.¹⁰⁰

A Teleki-tér közvetlenül a második világháború befejezése után, 1946 tavaszán újra figyelemre méltó szerepet játszott abban, hogy a „zsidókérdés” ismét foglalkoztatta a közvéleményt. Az új életre kelt rémhír – vagyis hogy a zsidók keresztény gyerekek vérért veszik rituális célra – feltehetően a Teleki-téren keletkezett, legalábbis a *Világ* című napilap 1946. május 12-i száma szerint. Alapjául egy állami tisztviselő hatéves kislányának, bizonyos Z. Piroskának az eltűnése szolgált az év elején – a gyermek holttestére végül egy budai ház fürdőszobájában találtak rá. A rendőrség megállapította, hogy a kislányt egy játszótársa ölte meg a bátyja rejtegetett pisztolyával, de ebben sokan kételkedtek. A rendőrség életvédelmi osztálya ebben az időben, 1946 elejétől legalább tizenöt eltűnt gyereket köröztetett, és a neveket a rádióban is beolvasta a rendőrség, melynek telefonkapcsolat híján nem volt más lehetősége arra, hogy a vidéki kirendeltségeire továbbítsa a személyleírásokat.

De mindez nem indokolta volna a vérvádhisztéria kitörését, ha a rémhírek nem fejezték volna ki a szembenállást a kommunistákkal azonosított zsidósággal. A volt nyilasok kétségtelenül örömmel adták tovább a háborzongató történeteket, s idéztek elő histériát, melynek kezelése nehéz helyzetbe hozta a tapasztalatlan, kommunista vezetés alatt álló rendőrséget. Az első tömeghisztéria a Teleki-téren tört ki, május elején. Ruhát vásárló rákospalotai emberek, akik ott egy büfében romlott disznósajtot ettek, és rosszul lettek tőle, azt kiabálták a mentőkocsira várva, hogy gyermekhústól lettek rosszul, melyet a zsidók adtak el nekik. Ugyanekkor Újpesten, ahol a Teleki térhez hasonlóan megjelentek a holokausztot túlélő zsidó piaci árusok, egyesek „gyermekkörmöket” találtak a virsliben. Ők is kollektív hallucináció áldozatai lettek. Pesterzsébeten pedig az a szóbeszéd terjedt el, hogy a gyermekvirslit Pesten, a Lázár utca 8. alatt töltik. Kőbányán azt beszélték, hogy a Dob utca 7. szám alatt gyermekhús-szalámigyár működik. A hisztéria továbbterjedt Újpestre is, ahol azt állították, hogy a virsliben gyermekkörmöket találtak. Lincselésre tettek kísérletet a Lehel téri piacon is.

A vérvadás rémhírektől felzaklatott tömeg 1946. május 8-án a Teleki-téren kis híján meglincselte a „gyermekgyilkos zsidónak” tartott Molnár Lajos ószerest, akit csak rendőri fedezettel sikerült kórházba szállítani. A Józsefvárosból terjedt el ugyanis az egész országot előntő vérvád-hisztéria, mely aztán több helyen, pl. Hajdúszoboszlón, Kunmadarason, Makón, Miskolcon és másutt is felszínre tört, és jelentős szerepet ját a korabeli politikai harcokban.

1946. április 16-án a VIII. kerület József körút 63. sz. alól elveszett egy négyéves kisgyermek. Az eset antiszemita szóbeszédet indított el. Az Illatos út 5/b szám lakó egyik kislány május 8-án azt állította, hogy Molnár Lajos zsidó ószeres gyermekeket rabol el rituális gyilkosság céljára. A felheccelt lakók (többségében asszonyok) összeverték a férfit, akit a rendőrség alig tudott kimenekíteni. A tömeg az őrszobát is ostrom alá vette, ahová karhatalmat kellett kirendelni. Ezután Molnárt szembesítésre visszavitték a házba, ahol a lakók ismét brutálisan bántalmazták. A támadók a mentőautó ablakait is bevették. Az áldozatot súlyos állapotban kórházba szállították.¹¹

Hitélet és szórakozás

A Józsefvárosban 1869. év végén az izraelita vallásúak száma 2050 fő volt. Ekkor még templomuk nem volt, vallásuk gyakorlásához különböző helyeken, lehetőleg lakóközösségükben, imaházakat létesítettek.

A József körút és a Múzeum körút közötti területen 1867-ben létesült a pesti zsidóság első imaegylete, az Üllői út és a Mária utca sarkán lévő lakóházban. Az imaházat *Atlasz Samu, Kohn Jakab, Szauer Ármin és Weiszkopf Jakab* alapította. Ez kezdetben csak egy nagyobb szobából és konyhából állt, de később kibővítették, és a nők részére karzatot építettek hozzá. Az imaház férőhelyeinek a száma ekkor 440 fő volt. Néhány évvel később ez az imaház a Mária utcába, egy másik épületbe költözött, amelyet 1907-ben avattak fel.

A józsefvárosi palota- vagy Mánásnegyedben épült fel az 1876-ban alapított Országos Rabbiképző és Tanítóképző Intézet, amelynek felavatására 1877-ben került sor. Az intézethez saját imatermet létesítettek, ahol az intézmény növendékei, oktatói, illetve a környéken lakó zsidó hívők imádkoztak.

Az őszi nagyünnep idején ideiglenes imahelyként üzemelt a régi Országház nagyterme a Főherceg Sándor (ma Bródy Sándor) utca 4. sz. alatti épületben, továbbá már 1908-ban, amikor a hívek száma már több mint 23 és félezer volt a kerület akkori területén, a József körút 8. és a Szentkirályi utca 6. sz. alatti házakban is tartottak istentiszteleteket. Az előbbi épület (az úgynevezett Simplon-ház) első emeletén működött a Gyenes tánciskola, ahova a zsidó fiatalok jártak szórakozni-találkozni, s ahol ünnepi istentiszteletet is tartottak. Az utóbbi házról tudni kell, hogy 1903 körül építették, és 1939-ben a gazdag zsidó báró, Kohner bankár és családja vette meg. A Kohner-család a házat az Izraelita Hitközségre hagyta, és az államosítás után a lakások részben tanácsi, részben hitközségi tulajdonba kerültek.

Egyesületi imaház volt abban az időben a Szentkirályi utca 1. sz. alatt a Magyar Zsidó Ifjak Egyesületének épületében. Ideiglenes főünnepi imahely volt továbbá 1904-től a Kálvin tér 19., valamint 1914-től a Baross utca 5. sz. alatti Országos Izraelita Tanítóképző Internátusának termeiben, akárcsak a Baross utca 77. és a Baross utca 124. sz. alatt működő Izraelita Hitoktatók Egylete Imaházában.

1920-ban alapították meg az Ahavas Cheszed (= a jótékonyág szeretete) Imaegyesület imaházát az Örmvölgy utca 9/b. sz. alatt (ma Diószeghy Sámuel u.), ahol a rendszeres istentiszteletek mellett a templom eljárósága gyakran rendezett ünnepeket, társasvacsorákat. A zájin-ádár (Mózes születésének és halálának emléknapja) ünnepélyek keretében rendszeresen tartottak gyászistentiszteletet, elhunyt tagtársaik emlékére.

Az Emberbarát Egyesület imaháza 1887-ben kezdte meg működését a Szilágyi utca 5. sz. alatti épület emeletén. 1895-ben a Kerepesi út 45. sz. alatt létesült dr. Grauer Vilmos magánimaháza. 1911-ben a Karpfenstein (ma Karácsony Sándor) utca 26. számú házban nyílt imaház. 1913-ban kezdte meg működését a Guttman Ignác vezetése alatt álló egyelet a Teleki tér 1. számú házban, az I. világháború után, 1920-ban pedig a Haladás Templomegyelet, a Luther utca 4. számú ház udvari épületében. A Békeegyesület imaterme a Dobozi utca 45. sz. alatt volt.

1921-ben a Magdolna utca 15. sz. alatt létesült az ortodox Sevesz Achi (= Testvérek együttléte) Egyelet imaháza. Ugyancsak e korból való a Magdolna u. 44. (a zsidó templom), valamint a Lujza utca 8. sz. alatti „Kereskedők temploma”. Ezek a piaci ószeresek és árusok törzshelyei voltak. A Lujza utca 21. sz. alatt volt az askenázi (= német, de valószínűleg galíciai-országi) imaház, amelyet különösen a Tóra-másolók látogattak. Ez időtájtban kezdte meg működését a Teleki tér 5. sz. alatti imaház és a Teleki tér 22. sz. alatti az úgynevezett Csörtkeve Sil szefárd zsinagóga. Alapítói ugyanis csörtkevi (galíciai) hászidok voltak. A Józsefváros Imaház-egyesület az Erdély utca 19. sz. alatt működött.

„A Nagyfuvaros utcai közösség székhelye eredetileg a Szilágyi utcában volt. Az volt akkor a kerületben a legnagyobb imaház. Az Emberbarát Egyesület (ez volt a gyülekezet akkori neve) iskolával is rendelkezett, s a nagy létszámra való tekintettel nagyobb helyre volt szükségük. Ez volt az oka, hogy a Szilágyi utcából el kellett költözniük. A tagok társadalmi gyűjtés útján, saját erőből vásárolták meg 1921-ben a Grosz Zsigmond és Neuvelt Róza tulajdonában lévő Nagyfuvaros u. 4. szám alatt házat, ahol régebben a Józsefvárosi Kaszinó működött. Udvari részében építették fel nagyméretű, 800 férőhelyes zsinagógát, melynek földszintjén és első emeletén közösségi helyiségeket alakítottak ki, egyesületi konyhával, kultúrteremmel, Freud Dezső tervei szerint. A templomot, amely a második világháború előtt nagyon látogatott volt, 1922 őszén avatták fel.

A jelenleg is működő, s a Józsefvárosban legnagyobb alapterülettel (hossza: 19,2 m, szélessége: 14 m, belmagassága: 7,80), s legtöbb hívővel rendelkező zsinagóga bejárata a földszinti előcsarnokból nyílik. A földszinten van az imahelység, a terjedelmes előteremmel és az egykori vendéglőből kialakított előcsarnokkal, ruhatárral együtt. A félémeleten lévő női karzatra a Nagyfuvaros utcából elszeparált lépcsőn lehetett feljutni, ám ezt a bejáratot a háború után megszüntették. Az udvart teljesen beépítették zsinagógává, így a templomot három oldalról a zömök, négy pilléren nyugvó karzat veszi körül. A templom feszített vas-betonszerkezetű, természetesen világítást kap az egykori udvar teljes szélességét átfogó, lapos üvegtetőn keresztül.

A frigyszekrény és a bima (a Tóra-olvasó asztal) kialakítására a húszas évek jellegzetes, geometrizáló, később bécsi szecessziója és az Art Deco egyaránt hatott. A frigyszekrényt körülvevő korlát bejáratánál egy-egy pilléren kandeláber áll, faragott, aranyozott Dávidcsillagos dísszel. A középen álló, lépcsővel megközelíthető bima is hasonló kivitelezésű, rácsos korlátjának négy sarkán hatalmas menórakkal. A padok egyszerűen barnára festett, konzervatív kialakításúak.”¹²

Ahogy a templom előterében levő márványtábla is jelzi: a zsinagógát dr. Adler Illés status quo főrabbi, valamint Rosenberg Ármin és dr. Scheiber Lajos helyi rabbik szentelték fel 1922. szeptember 17-én. Ekkor választották meg a körzeti vezetőket is. Dr. Hajdu Marcell lett az elnök, az elnökhelyettes pedig Weisz Márk. Alelnökök lett Zimmermann Dezső, Hajdu Jenő és dr. Körmöczy Zoltán, míg az előljárásági tag Klinger Leó, Schwartz Bernát, Ungár Adolf, Wertheimer Lajos, Wertheimer Soma és Weiner Samu. A körzet titkára Sarbó Vilmos és Gosztonyi Gyula volt.

A Budapestről 1956-ban elmenekült testvérpár, a Pressburger fivérek így emlékeztek a Nagyfuvaros utcai zsinagógára, ahol 1944 utolsó heteit töltötték, más gyerekekkel együtt,

összezsúfolva: „Nagy és rejtelmekkel teli volt az a templom. Amikor először léptem be, csodálatos világ tárult fel előttem, amelyben azok az emberek, akiket naponta láttam vitatkozni, csereberélni, tevékenykedni, most imakendőikben fekete csikos, merev lárváknak tűntek. Én is másnak éreztem ott magam, a tér, a levegő, a fény különös formát és szerepet kapott. Nem tudtam a szememmel befogni, annyira nagy volt az a terem, végig oszlopokkal, szegletekkel, lámpákkal, karzatokkal és telizsúfolva zsidókkal. Később többször feltártam ezt a rejtelmes világot, de mindig csak apránként haladva, hol a szószekeket, hol a terem mélyét, hol a bejáratától balra eső részt, anélkül, hogy sikerült volna valaha is gondolatban feltérképezni.

Meglehetősen gyér volt a fény, s ebből a varázslatos atmoszférából, mintha a semmiből bukkantak volna elő, különleges jelenések emelkedtek ki. Igen, a piac zsidóinak templomában volt valami az égi Templomból és Salamon templomából, a zsidó nép örök kincséből. A női karzat nagyon keskeny volt, a felső szinten helyezkedett el, és sűrű rács választotta el a templom többi részétől. Ott ültek a nők mind sorban kendőkkel és fátylakkal félig elfedve arcukat. Néha lepillantottam a templomra a rácson keresztül. Egyenletes, megindult, méltóságteljes boldogságot éreztem és azt kívántam, hogy örökké tartson.”¹³

Működése során neves és nagy tudású rabbik funkcionáltak a Nagyfuvaros utcai körzetben. Mindenekelőtt Rosenberg rabbi: az ő unokái voltak a politikus Vas Zoltán és a történész Ránki György akadémikus. Scheiber Lajos, aki egészen a felszabadulásig végzett rabbinikus tevékenységeket a kilé-nél, és feleségével együtt a holokauszt áldozata lett. Az ő fia volt dr. Scheiber Sándor, a Rabbiképző világszerte ismert tudós igazgatója. Őt követte, de segéd rabbiként már korábban is mellette működött, dr. Salgó László, a budapesti rituális élet felügyelője és a rabbisági iroda vezetője, aki mindig szívügyének tartotta a körzetet. Az ő működése idején a Nagyfuvaros utcai zsinagógában volt főkantor Stern László, a kiváló énekes, a körzetben felnőtt Moshe Stern világhírű főkantor nagybátyja.

A háború előtt, különösen szombatonként és ünnepnapokon, rengeteg gyerek látogatta az istentiszteleteket. Ők rendszeresen jártak Talmud Tórára is, ahol megtanulhatták a zsidóság alapjait, és tagjai voltak az OMIKE-nek (Országos Magyar Izraelita Közművelési Egyesület). A háború előtt az ifjúsági csoport tagjai minden hónapban egyszer előadást tartottak a templom dísztermében. A Nagyfuvaros utcai zsinagóga (egyesületi, majd körzeti) elnökei (a templom alapításától, 1922-től fogva): dr. Hajdu Marcell, Weisz Márk, dr. Körmöczy Zoltán, dr. Vas Lipót, Dobó Zoltán, Köves Aladár, Atlasz Miklós, Steuermann Antal, Galambos József voltak, 1992 óta Streit Sándor.

A kerületben mindig működött női és ifjúsági szervezet. A vallásosabb, cionista ifjak a Szerdahelyi u. 1.-be jártak, ahol klubjuk is működött. 1930 körül, Pehr Sándor vezetésével komoly ifjúsági csoport jött létre, amelynek alapszabályait is ő állította össze. A Nőegylet legismertebb elnökei dr. Ságvári Sándorné és Szegő Artúrné voltak. A Nagyfuvaros utcai Női Tagozat jelenlegi elnöke az utóbbi leánya, Szegő Alíz.

Az Éc Háji (= Élet fája) ortodox imaegylet imaháza, a nagy zsinagógával szemben, a Nagyfuvaros utca 3/b. sz. alatti Kauffmann-ház első emeleti és udvari lakásában volt. A ház udvarán, a *táslich* célját szolgáló kút maradványa mindmáig látható.

A századforduló elején Oroszország és Galícia felől érkező, letelepedési engedéllyel nem rendelkező, haszid zsidók közül sokan béreltek szállást átmenetileg az úgynevezett Zsibárus-házban, a Lujza utca 16. sz., Magdolna u. 40/46. és Dobozi u. 19. alatti, annak idején még egybefüggő, egymásba átjárható épületegyüttesben. A román tulajdonosnak ugyanis jó rendőrségi kapcsolatai voltak, előre értesült a készülő razziákról. Így uzsoráron, egy-egy lakásba több családot is besúfolva tudta értékesíteni ingatlanát.

Ebben a körzetben, érthető módon, számos kis szefárd és hászid imaház létesült. Ilyenek voltak a Dobozi utca 7–9. (átjáró-ház, amelyen keresztül a Lujza u. 8. zsinagógába is át lehetett jutni), a Szilágyi u. 4.; a Magdolna u. 2. szám alatt működő imádságos házak. A volt Tisza Kálmán (ma Köztársaság) tér 12. sz. alatti épületben hosszú ideig működött egy haszid imaház, ahol az 1940-es években az Ukrajnából átszöktetett belzi csodarabbi is működött. A rabbi itt mondta el híres búcsúbeszédét.

A Teleki tér 22. szám alatt házban található zsinagóga, jelenleg a főváros egyetlen szefárd (spanyol) rítusú, ortodox imaháza, az úgynevezett csortkovi zsinagóga, valójában nem a spanyol eredetű zsidók imádságos helye volt, hanem a galíciai (többségében csortkovi) haszidoké. Az imaház ugyanis a mai Ukrajna területén található Czertkóv (Csortkov) városkáról kapta nevét. Innen származtak el e templom alapítói, sőt, a Majna-Frankfurtba került Rotschildok is.

A Teleki téri közösségnek jiddis volt a nyelve; imarendje, szokásai csak annyira különböztek a német minhágtól (liturgiai szokásrendszertől), amennyire a haszidizmus általában fölvelt némely hatást a törökországi szefárdiaktól, különösképp az észak-izraeli Cfat (Safed) városában élt legendás kabbalistától, a „szent oroszántól”, Jichák Lurja Askenázitól.

A több mint 100 éve épült lakóház földszintjén berendezett egyszerű zsinagóga az udvarról nyílik. Körülbelül 50 férfi és 30 nő fér el a belső térben, természetesen egymástól függőnyel elválasztva. Eleinte rengetegen látogatták az istentiszteleteket, főleg a piaci árusok és a vallásosabb zsidók. A háború után a kereskedők temploma és a Zsibárus házban (Magdolna u. 44.) működő zsinagóga megszűnt. A két gyülekezet híveinek többsége ettől kezdve ide járt imádkozni. Eleinte a tudós Lichtmann Navhman, majd veje, Lebovics József látta el a rabbi teendőket, kántorként a zsinagóga széphanjú, tanultabb és vallásos tagjai (Zenner Nándor, Gold Vilmos és mások) tevékenykedtek. A gyülekezet vezetője Koltai József nyugdíjas hitoktató (1886–1966), majd a Glaser-fivérek vállalták magukra. A mindennapos imádkozás mellett minden hónap végén tartottak „Szombatbúcsúztató halvacsorát” (salesüdeszt).

Berendezési tárgyai a padosoroktól a Tóra-szekerényig, a megalapítástól kezdve mind a mai napig megegyeznek. A Tóra-olvasó asztalt, ahol ma lejnolnak (Tórát olvasnak), a Dobozi utcai templomból hozták el, miután azt megszüntették. A falra eredetileg a „Somér Jisraél” kezdetű ima volt felírva, de a templom beltéri festése során azt lefestették. A zsinagóga ma az Autonóm Ortodox Hitközséghez tartozik, noha rítusa folytán attól mégis elkülönül. Istentiszteleteket ma már csak szombat délelőttöként és ünnepnapokon tartanak.

Az előzőekben felsorolt imahelyeken kívül a kerületben a 20. század elejétől további jelentős számú imahely működött, ám ezekről hiteles adat nem maradt ránk. Azok, akik a piacon dolgoztak, a tér körül számos kis zsinagógát, imaházat, illetve imaszobát létesítettek. Például a lengyel árusoké volt a Lujza utca 8.-ban a „Szachre Pajlen” imaház. A többiek a Teleki tér 1.-ben és 5.-ben, a Dobozi utca 3.-ban és 7–9.-ben, az Erdélyi utca 19.-ben, a Lujza utca 21.-ben és még számos kis imaházban imádkoztak. A piaci árusok többnyire a Zsibárus ház U alakú tömbben (Lujza utca 16. – Magdolna utca 40–42–44–46. és Dobozi utca 19.) laktak. Ez volt a központja a zsibárus szervezeteknek.

A Józsefvárosban a hagyományos zsidó élet minden kelléke megtalálható volt. A Nagyfuvaros utca elején (a 4. számú házban) zöldsészes, odébb (a 27.-ben) pékség működött, ahová péntek délután a sóletet vitték a zsidó asszonyok, hogy megsüljön a kemencében, mire a szombati asztalra kerül. Innen nem messze, a Dankó utca 28.-ban volt kóseráj; a Kender (ma Auróra) és Bérkocsis utca sarkán a vegyesbolt. A vegyesbolt tulajdonosa évről évre a PÁSZKA MAC felirattal akart széles vevőkört becsalogatni magához. Nem

volt szigorúan kóser, de arra ügyelt, hogy a tejes és a zsíros élelmiszert elkülönítse egymástól. (Mészárszék működött a Magdolna utcában is.) A híres Engländer pék a Teleki tér és a Karpfenstein utca sarkán (ma Karácsony Sándor u. 1.), az úgynevezett Brüll-templom épületében kezdte működését. (A II. világháborúban itt sok zsidót rejtegettek, de az épületet bombatalálat érte.)

A Nagyuvaros utca 26.-ban működött a híres Czóbel-nyomda, amelynek héber betűkészlete volt, és sok héber könyvet, aprónyomatványt jelentetett meg. Ő adta ki 1944 nyarán (!) illegálisan a belzi csodarabbi búcsúbeszédét *Drisat prédá* címmel. Ez volt a holokauszt idején napvilágot látott utolsó zsidó kiadvány. A Nagyuvaros utcai templom első rabbija, Rosenberg Ármin a Bérkocsis utca és a Kender utca sarkán (ma Auróra u. 7.) lakott, az első emeleti saroklakásban. Gyakran üldögélt az erkélyen, és sokan jártak hozzá bölcs tanácsért, mert a környéken igen nagy tisztelet övezte személyét.

A Kun utca 12. (III. emelet 27.) bérházban volt az elmúlt évszázad egyik legnagyobb magyar rabbijának, Scheiber Sándornak az otthona. Kétszobás, egyszerű lakás volt. A Scheiber-család lakott ott, Scheiber Lajos (1867–1944), a Nagyuvaros utcai templomkörzet rabbija. A háború után, amikor már egyre nehezebb volt lakáshoz jutni, Scheiber Sándor, a hagyomány tiszteletéből, meg persze azért is, mert a Kun utcától a Rabbiképző Intézet csak néhány sarokra volt, ott maradt haláláig. Apósa, Bernáth Miklós zuglói főrabbi is ott lakott. Scheiber professzor lakását úgy kell elképzelni, mint egy igazi könyvtárat. A könyvek mellett rengeteg adatgyűjtő cédulával és kézirattal, levéllel voltak tele a polcai. Sok eredeti kézirat származott Kiss József, Arany János, Mikszáth Kálmán, vagy József Attila kezétől.

A zsidó lakosság szórakoztatásáról a nagyobb vendéglőkben fellépő jiddis színtársulatok gondoskodtak, többek között a híressé vált Wertheimer-mulató egyszerű spárgaszőnyeggel letakart dobogóján. A mulatóhely a Népszínház utca 28.-ban működött és „orfeum jellegű” volt. Műsorát Bass Lajos szervezte: lengyel zsidó (jiddis) népies dalok hangzottak itt el, kelet európai, szlávos hatást mutató zsidó dalok, jiddis szövegekkel. Az 1886-tól 1912-ig fennállt „zengerájrol” címszó található a Magyar Színházművészeti Lexikonban (Akadémiai Kiadó, 1994, 869. o.) is. „Wertheimer mulató: zenés kávéház a Népszínház utcában. 1886-ban alapították. Műsorában éveken át lengyel zsidó társulatok léptek fel, élükön Litmann Pepi énekesnővel, akinek nevével később majd minden orfeum műsorán lehet találkozni.” Nevét tulajdonosáról, Wertheimer Lajosról kapta. Első orfeumát 1886-ban nyitotta meg az Új vásártéren (Köztársaság tér). 1906-ban társult Steinhardt Gézával, és a Rákóczi úti Nemzetközi Orfeumot igazgatták. 1912-ben megvette a Szerecsen (Paulay Ede) utcai Palais de Dance épületét, amely ettől kezdve Kristálypalota néven működött. Guthi Imre Fővárosi almanachja szerint „Wertheimer Lajos kávé és mulatótulajdonos. Az ipartestület régi, előkelő tagja, a Józsefváros társadalmi életében szép szerepe van, a fővárosi bizottság tagja.”

Az orfeumok műsorai fokozatosan elmagyarosodtak, követték a közönség igényét. „A német műsor után – emlékezett vissza Somlyó Zoltán –, fel-felugrott egy-egy vendég, egy kereskedőség vagy egy-egy konflis kocsis, aki standjáról bement néhány percre a Wertheimerbe, és hangosan követelték a magyart! A lokál tulajdonosok belátták, hogy egy újabb kor virradt rájuk. A »művész« uraktól és hölgyektől most már maguk követelték, hogy műsorukba állandóan illesszenek be magyar számokat is.”¹⁴

A Wertheimer mulató előadásai 1906-ban még alapvetően jiddis darabokra épültek. „Ami emellett van – írta Vári Rezső 1906 novemberében –, csak arra szolgál, hogy kikerekítse a műsort. Itt már annyira a zsargon hangneme az uralkodó, hogy aki ezt a nyelvjárást nem érti, egy hangot sem értene meg.”

Az Internationale Artisten Revue a Wertheimert még három évvel később is a „lengyel-zsidó múzsa” éltetőjeként jellemezte. 1908 és 1911 között, a Monarchia jiddis brettlijei-nek csillaga, a tarnopoli születésű Pepi Littmann két 78-as lemezt is felvett Budapesten, az egyiket a Premier Record, a másikat a Baby-Record gondozásában. A dalok címei: Messiach per Automobil, Schojmer Jisruel, Kol Jisroel Chaverem, Das Talesl „A ruganyos városi zsidónők [...] angolul beszélnek a társalkodónővel, de szívből csak a Wertheimer kávéház lengyel (értsd: zsidó) színtársulatánál mulatnak”, írta Krúdy egy 1917-ben közölt, a háborús idők Pestjét leíró elbeszélésében. Elképzelhető, hogy Krúdy kicsit összemosta az éveket. A kelet-európai jiddis vendégtársulatok a háború előtti években rendszeresen feltűntek a mulatók színpadán, ekkortájt leggyakrabban az 1909 és 1912 között működő, Szerecsen utcai Friedmann Orfeumban. De a sztár, Pepi Littmann még 1914 első felében is hónapokon át fellépett a Bálint Dezső vezette elegáns Royal Orfeumban.¹⁵

A zsidó vándor társulatok tréfákat és bohózatok mellett melodramákat is játszottak a közönség, köztük Ignotus legnagyobb gyönyörére. Ő egy 1908-as cikkében, azt bizonygatta, hogy „a taknyosságnak s a tetveségnek is” megvan „a maga szépsége és költészete”, és Pepi Littmann és társulatát hozta például. „Aki nem hiszi, menjen el a Wertheimer kávéházba, és, ha ért egy kicsit színészethez és beszédhez, nézzen és hallgasson meg egy Litmann Pepi nevű, nem is túlságosan fiatal s éppen nem a legszebb lengyel lányt vagy asszonyt, aki kaftános és pajeszes zsidólegénynek öltözködve és zsargon-nyelven énekel mindenféle sikátóri malacságot és gheftó-érzelmességet. De oly szemtelen jókedvvel, oly patakzó biztossággal, olyan egyszem pillantás alatt egybemarconizódó össze-köttetésben az egy szavát alig értő közönséggel s oly elektromosan megtöltve első kilépésével színpadot és nézőteret, hogy, vakaródzva s keze fejébe törülve meg az orrát, föl is hüppögve, amit le nem törült s nem is alt, hanem basszus hangon, nem is énekelve, hanem kiabálva, olyan erre született megtestesítője a fajtája népiességének, mint csak is Blaháné, az ő bájjóságában, a magyarnak, és csakis Hansi Niesse, az ő huncutságában, a bécsinek. Igen, ami elektromosság, mint a leideni palackba, bele van igézve egy fajiságba, egyéniségbe, külsőségeibe, mindaz kiserked, kisercen, kisziporkáz és kipattan e pompás nősze-mély kövér ujjai alól, kivillámlik a vele stagionező oláh-zsidó színtársulat primitív és érzelgős darabjainak rabbinus-személyeiből, kitáncol marsalik-figuráiknak, a sekrestyés samesznak, a házasságszerző sadhennak retékboffenéses mókáiból, bakugrásos tánciaiból.”¹⁶

Raj Tamás nagyapja, Gold Vilmos is fellépett fiatalon az utolsó pesti zengerájban, Littmann Pepivel együtt. Népi szindarabokat, valamint neves színműveket, például Goldfaden Szulamitját és Anszki A dibbukját adták elő. Bár Litmann Pepi a húszas évek végére már visszavonult, a Józsefvárosban maradt közönsége a jiddis szórakoztató műsoroknak. Az *Egyenlőség* 1929. április 20-i száma számolt be arról, hogy „Híres művészek, politikusok és bankárok nézik meg a zsargon színészeket”. Az Egy este a budapesti jiddis kávéházban című cikk arról tájékoztatta az olvasókat, hogy a Népszínház utca végén, az Alföldi utca sarkán vagy egy szerény kabaré, a Nagy Komédia, ahol kis bohózatokat, apró vígjátékokat játszanak. Itt vert ugyanis egy tanyát egy Csernovitzból érkezett zsidó vándorszínész társulat, összesen talán nyolcan-kilencen. Vezetőjük Carl Siegler, a primadonnájuk Sevilla Pastor volt. Műsoruk két részből állt: az elsőt magyarul, s második jiddisül adták elő. „Eleinte néhány színházi ember ment ki, valósággal fölfedező útra a Népszínház utcai kabaréba. Később már autók sorakoztak fel a Népszínház utca és az Alföldi utca sarkán. Ma már az a helyzet, hogy esténként kiakasztyák a »megtelt« táblát, törzsvendégek vannak, előkelő pesti zsidó bankárok, művészek, írók, közéleti emberek, gyárosok, estéről-estére ott ülnek az első sorokban.”

Józsefvárosi zsidók: fényes pályák és tragédiák

Írók és költők. Kiemelkedik közülük az úttörő, Molnár Ferenc (1878–1952), az első jelentős magyar író, aki Budapesten született, a városnegyed újonnan kiépült főútvonalán, a József körúton. A 83. sz. ház első emeletén, 1878. január 12-én látta meg a napvilágot. Szülőkerületében három tábla is őrzi emlékét: a József körút 83. számú bérházon, a Pál utca 2. számú épületen és a Molnár Ferenc tér 2. számú ház falán. A bérházat édesapja, Neumann Mór (1848–1907) építette, aki sebész volt, de sokáig üzemorvosként dolgozott: előbb a Margit hidat építő Eiffel-cégnél, majd a Ganz Gyárban. Kapcsolatokat tartott fenn a korai munkásmozgalom vezetőivel, a szociáldemokrácia megalapítóival, de barátja volt a Budapesten született, szintén orvos Max Nordau, aki Herzl Tivadar mellett a korai cionizmus legjelentősebb teoretikusa és szervezője volt. Molnár fiatalon megismerte ezeket az embereket, és az általuk vallott eszméket. A magyar zsidók számára a szocializmus és a cionizmus egyaránt alternatíva volt. De Molnár egyik eszme körhöz sem szegődött: a magyar nyelv és az irodalom vonzotta, s tartotta bűvöletében. Egész életműve az asszimiláció kimeríthetetlen témáját dolgozza fel, és a hazai tapasztalatokat olyan szellemesen, akkorra átéltséggel öntötte formába, hogy műveivel a maga korában az első világháború előtt és utána világsikert aratott. A világirodalom egyik legszebb ifjúsági regénye, Józsefvárosban játszódó *Pál utcai fiúk* is erről szól: Nemeček Ernő szívből jövő szeretete a grund iránt, kötődése öt befogadó társaihoz, hősiessége és áldozatkészsége az író személyes érzéseiből, átélte élményeiből fakad. (A regény megjelenésének századik évfordulóján avatták fel a Pál utcai fiukat megőrkítő szoborcsoportot, Szanyi Péter alkotását a Práter u. 11. számú iskola előtt, ahova gyerekként Molnár is járt.) A Józsefvárosban játszódik az *Üvegcipő* c. nagyszerű darabja is. A városrész baloldali hagyományait örökölte meg 1918-ban írt, Andor című regényében: vallástalan zsidó főhőse egy ott élő, szervezett munkás lányába szeret bele, s ettől az érzéstől remél, végül hiába, megváltást.

„A Kender utca egyik emeletes házában talált kiadó szobát, most ott lakott két nap óta. Több levegőt érzett maga körül, hogy divatos nőket és elegáns férfiakat nem látott. Ezeknek a szegény józsefvárosi házaknak az élete, amely alapjában véve éppoly nyomorult és szennyes volt, mint azé a másik társaságé, amelynek látása elől idemenekült, most tisztának és boldognak tűnt fel előtte. A szegény emberek és az idegen emberek más világot ringattak körülötte. »Nem gyógyulok meg itt – gondolta –, de talán egypár nappal tovább bírom.« Tegnap egész délután kisgyermekkel játszott Gubásék udvarában. »Ha örökre köztük maradhatnék – gondolta. Aztán, amikor a gyerekek hazaszéledtek, azon töprengett, hogy ez mind nem elég, mint menekülés az életből, idegenek közé, gyerekek közé, csupa olyan helyre, ahol állandóan mégse maradhatott meg. Tegnap este már rá nézett a vacsoránál Kubényi Sándor, de még mindig nem szólt hozzá. Pedig említette az asztalnál, hogy egy időre ő is Juli kosztosa lett. Már kétszer-háromszor felmerült benne a gondolat: mindent otthagyni, idejönni, munkásnak lenni, a Kubényi Sándorok nyílt és bátor életét élni. De úgy össze volt törve benne minden, hogy ezt az eszmét mindannyiszor, ahányszor csak felmerült, szomorú mosollyal végezte ki. »Korábban kellett volna...« Aztán: »Pfuj, micsoda gyűlöletes dolog lehet ez az ő szemükben: egy gazdag úrfi, aki életundorában és bánatában úgy megy közénk, mintha kolostorba vonulna.«

Ezen a harmadik estén a két szocialistának nem terítették Gubásék asztalán. Gyűlösen voltak, s ilyenkor kocsmában vacsoráztak. Andor szabadabbnak érezte magát. És ezúttal különösen kedves és nyugalmas volt az őszi este. Künn egy kis szél járt, s itt benn, a petróleumlámpa alatt az egész napi erős munkán üldögélő emberek szent csendessége... Andor is pihenést érzett. Egész délután kóválygott a Józsefváros külső részein, egészen a Kálváriaig járt, bekalandozta a Koszoni utca, a Szűz utca vidékét, a hosszú Práter utcán

kiment végig, minden udvarba benézve. Úgy állt meg a házak kapujában, mint a kirakatok előtt szokás. Kétszer is megesett vele, hogy megszólították:

- Kit tetszik keresni?
- Senkit – mondta, és továbbment.
- Mikor a második helyen kérdezték tőle, hogy kit keres, ezt felelte egy asszonynak:
- Magamat.”¹⁷

Molnár, bár tizennyolc éves korában elhagyta a szülői házat, sokszor megfordult a józsefvárosi szerkesztőségekben. A 19. század végi sajtómágnás, Rákosi Jenő a Józsefváros szélén, a Nemzeti Színház (akkor még Népszínház) háta mögött, a Röck Szilárd utca és a József körút között telken építtette fel a Budapesti Hírlap újságpalatóját Czigler Győző tervei alapján. Az 1893-ban átadott épületben született meg a magyar bulvársajtó: a Budapesti Hírlap kiadóhivatali vállalkozásaként indult meg három évvel később az Esti Újság, az első utcai árusításra szánt, rikkancsok által terjesztett olcsó hírlap. Később valóságos „sajtónegyed” alakult ki, sorra költöztek ide a századfordulótól kezdve kisebb lapok, hetilapok szerkesztőségei. Különböző irányzatú újságokat szerkesztettek a Gyulai Pál és a Mária utcában is. A Röck Szilárd utcában a Nap című politikai szenzációlap nyomdája (9. szám) és szerkesztősége (12. szám) működött.

A Népszínház utca 22. volt a Polgári Serfözde bérháza, vagy ahogy máshogy nevezték: a Sörös palota. Nevezték Szódás-háznak is, mivel a szódás kocsik és lovak jártak ki-be széles hátsó bejáratán át. Élete vége felé itt lakott, a III. emeleten, Kiss József (1843–1921), a legnagyobb magyar zsidó költő, *A Hét főszerkesztője és kiadója. Itt volt lapjának szerkesztősége* is. A költő a Röck Szilárd utcából költözött ebbe a palotába, mert nyugalmasabb helyre vágyott időse korára. Patinás lakásáról, perzsaszőnyegeiről még ma is beszélnek. Kosztolányi Dezső így írt róla: „A selyem-perzsáktól derengő szobában, párnáktól körülámasztva trónolt a rengeteg ágyon” (Nyugat, 1922).

A magyar irodalom egyik legnagyobb alakja, Radnóti Miklós, a Józsefvárosban született, itt volt gyerek. Munkaszolgálatosként lőtték agyon 1944. november 9-én, Abda határában, majd az exhumálást követően a Kerepesi úti temetőben temették el, 1946-ban. Emlékére, szülőházán az egykori Örömvölgy, ma Diószeghy Sámuel utcában emléktáblát helyeztek el 1999. október 18-án. Szerb Antal, akit a Józsefvárosi pályaudvarról deportáltak munkaszolgálatosként 1944. november végén, 1926 szeptemberétől a Vas utcai közégi felső kereskedelmi iskolában tanított német és francia nyelvet. 1935-ben így írt a városrészről „Budapesti kalauz marslakók számára” című művében:

„Józsefváros. Az egész városrész albérletbe kiadó. Az albérlők a jövő Magyarországot. Orvostanhallgatók a klinikákról, finom elméjű bölcészek, a Városi Könyvtár tisztviselői. Esténként borral locsolgatják meggyulladni készülő agyukat, az Adria Hajóban, ahol nagyobb és spontánabb a lárma, sűrűbb a füst és kedvesebb a készpénzért kapható szerelem, mint a Montparnasse-on. Az albérlők idővel mind ismert emberek lesznek. De kicsodák a főbérlők, senki sem tudja megállapítani. Hol volt az a sok férfi, aki után ez a rengeteg özvegy és árva maradt? A főbérlő kijön az Ön csöngetésére, a fején valami olyan háló van, mint apám korában a bajusz kötő, és szidja a jelenlegi albérlőt, aki még mindig nem kelt fel. A főbérlő minden testrésze idővel füllé alakult, magánélete nincs, teljesen feloldvad albérlője megfigyelésében, aminthogy őseiről is mind lemondott, kiakasztotta őket a főbérlő szobájába, a papírvirágok fölé és a kitömött kőszáli tyúk alá. És Ön mégis valami misztériumot fog sejteni, amint karácsony előtt magányosan baktat a józsefvárosi utcák homályán, nem tud szabadelni attól a gondolatától, hogy a főbérlő, befőttes üvegei közt, valami receptet őriz, az életnek valami abszolút rendjét, amely csak a Józsefvárosokban nyíllhat virággá, szőke lányok formájában, itt és az egész világon.”¹⁸

A Nagyfuvaros utca, a Kisfuvaros utca és a Köztársaság tér környékén nevelkedett számos zsidó vagy zsidó származású író és színész, mint Mándy Iván, a már említett Giorgio és Nicola Pressburger, továbbá Fejes Endre, Garas Dezső és Kézdy György, hogy csak néhányat említsünk név szerint.

Idézzük fel végül Zelk Zoltán 1933-ban írt, csodálatos versét a Józsefvárosról. A költő, aki maga is megjárta a Mosonyi utcai toloncházat, 1973-as, Bekerített csönd című kötetének fülszövegében így írt önmagáról:

„1906. december 18-n születtem. Hogy hová való vagyok, nem tudom megmondani: születési helyem Érmihályfalva, gyermek Miskolcon, kamasz Szatmáron voltam, aztán Budapesten a Józsefváros, Zugló és Angyalföld a hazám. Közben összesen öt évig voltam munkaszolgálatos, toloncház- és börtönlakó. Kenyérkereső foglalkozásaim közül is megemlítek néhányat: dodzsemkocsi tologató, segédmunkás, színi bíráló, lektor, gyermeklap szerkesztő. Bőven volt hát részem úgynevezett élményben, talán ezért is, hogy nem „intellektuális”, hanem érzelmi költő vagyok, ahogy azt néhány bírálóm megállapította. Volt, aki azt írta rólam, úgy vagyok költő, ahogy a rigó rigó. Vállalom. Szeretnék még néhány évig füttyülni, de nemcsak tavasztól ősziig, ahogyan a rigó – hanem télen is.”

Józsefvárosi hajnal

ÉS KÉK ÉS KÉK
és egyre kékebb
és megpattan a cimbalom,
a küszöbről még visszanezék,
nem dübörög már a falon,

nem hullámszik a tánc árnyéka,
egy eltaposott hegedű
gyermekhangon felnyűszít néha
és kék és kék és keserű.

KÉK CILINDERÉBŐL
a hajnal
fákat varázsol, s házakat,
kis kurvák szomorú kalappal
szállnak az ablakok alatt.

Mert mindig is volt, aki szárnyal,
mert mindig lesznek angyalok,
akik ha törött, sáros szárnyal,
de sohase, sohase gyalog.

EGY FÉLLÁBÚ KOLDUS
zihálva
áll a tejszínű hold alatt,
tört mankójával hadonászva
felkölti a galambokat.

De tudja már, hiába áll ott,

mankójával hiába suhog,
partra vonják a teli hálót
a razziázó hekusok.

FELRÖPPEN A GALAMBOK

csokra
fordul, cikázik, meglazul,
kibomlik és a párkányokra
lassú hullással visszahull.

A kialvó hold füstté lobban.
Kinyit a csarnok. Kosarak,
ládák közt fanyar forrás csobban
szivárog a friss gombaszag.

A RÁKÓCZI TÉRI

padokra
kiül a munkátlan sereg,
csak nézik rozsdás halomba
gyülő lehullott perceket.

A pad támlájára hajolva
csak ülnek, ülnek, ülnek ott,
csak ülnek, mint akik horogra
várják a tegnapi napot.

HAZÁM VOLT

ez a táj nékem,
e süppedő sikátorok,
hajdan volt hajnalok vizében
most bokáig gázolok.

És ami kék volt, egyre kékebb,
És hegedű és cimbalom,
Ott imbolyog, bármerre lépek,
árnyékom a régi falon.

(1933)

Szervezett munkások és vezetőik. Mónus Illés, a „régimódi munkásvezér” nem a ke-
rületben lakott, de itt élt, hiszen a Szociáldemokrata Párt Conti utca 4. szám alatti köz-
pontjában dolgozott. 1909 novemberében költözött ide a párt vezetősége és a Népszava
szerkesztősége. Orosz zsidó családból származott, Baltában született 1888-ban. Apja ek-
kor menekült a pogromok elől Magyarországra, és cipészként dolgozott Újpesten, majd
bekapcsolódott a munkásmozgalomba. Példáját követve Mónus Illés (eredeti nevén:
Brandstein Illés) a cipőfelsőrész-készítő szakmát tanulta ki, majd funkciókat töltött be az
SZDP-ben és a Bőripari Munkás című szaklapot szerkesztette. 1933-ban a párt főtítkárává
választották, szerkesztette a Népszavát és a Szocializmus című folyóiratot, egészen 1939

nyaráig, amikor meg kellett válnia a tisztségeitől. 1944 őszén a Gestapo letartóztatta, majd a nyilasok agyonlőtték.

Józsefváros zsidó múltjától elválaszthatatlan a szociáldemokrácia és a szakszervezeti mozgalom, annak ellenére, hogy az itt nagy számban élő szervezett munkások nem gyakorolták a vallásukat, ugyanakkor továbbra is zsidónak vallották magukat. Azonosultak a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1891-ben megjelent, elvi nyilatkozatával, mely kimondta: „Az MSZDP arra törekszik, hogy az összes népet, nemzetiségi-, faji és nemi különbség nélkül a gazdasági függés bilincséből kiszabadítsa, annak politikai jognélküliségét megszüntesse, valamint hogy a munkásnépet a szellemi satnyulásból kiemelje.”

A korai munkásmozgalom vezetői, a tagság, sőt, valószínűleg az első szervezkedéseiknek otthont adó kocsmárosok is jórészt zsidó származásúak voltak. A sűrűn lakott VIII. kerületben élt a főként zsidó és német származású ipari munkásság legaktívabb része, mely a szakegyletekbe tömörülve megalapozta a szakszervezeti mozgalmat és a szociáldemokrata pártot. A szakegylet segínyt nyújtott a bajban, ugyanakkor közösséget alkotott, ahogy ezt Molnár Ferenc is megörökítette Andor című regényében. Amíg nem épültek meg a székházak, a szaktársak rendszerint a lakásukhoz közeli kocszmákban jöttek össze, s ehhez a környezethez később is ragaszkodtak. Távolról sem volt véletlen, hogy a szociáldemokraták többször is feldúlt központjukat a Conti, a mai Tolnai Lajos utcában építették fel, a „vigalmi negyed” kellős közepén, nyilvánosházak és kocszmák között. Itt építették fel otthonaikat a legbefolyásosabb a szakszervezetek is: a Vas- és fém munkások (a Magdolna utcában) és a nyomdászok (a Sándor, ma Gutenberg téren). A negyvenes évek elején a nyilasok kampányt indítottak a „zsidó szociáldemokrácia” felszámolásáért. Ezt az akkori belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc megakadályozta, ellenállt a nyomásnak. Ezért az MSZDP és szakszervezetek egészen a német megszállásig, 1944. március 19-ig legálisan működhettek, és a Népszava is megjelenhetett. De a nyilas újságírók is akadálytalanul uszíthattak, úgy, mint a Virradat főmunkatársa, Fiala Ferenc, aki 1941-ben Vörös kalapács címmel egész könyvet jelentett meg a témáról. Fiala adatai megbízhatóak, csak az értelmezésük végletesen torz. Elég, ha csak egy bekezdést idézünk belőle:

„Érdekes és mindenképpen megemlítendő tény, hogy az 1904. évi szakszervezeti tanács szónokai majdnem kivétel nélkül mind zsidók voltak. Az igazolóbizottságban például a következők kaptak beosztást: *Fleischer* Dávid, *Kóhn* Miksa, *Lehoczky* Manó, *Gausser* Antal és *Horovitz* Gábor. Az igazolóbizottság jelentését a későbbi kommunista népbiztos, Horovitz Gábor adta elő, aki a jelentés szerint 56 000 munkást képviselt. Az osztrák szakszervezeti tanácsot egy *Grünwald* nevű zsidó szociáldemokrata képviselte. Az elnöki tisztikart az ugyancsak zsidó *Jászai* Samu a következő személyekkel ajánlotta betöltetni: *Teszársz* Károly, *Matós* Jenő, *Mujdrica* József, *Farkas* István, *Beck* Samu, *Lehoczky* Manó és *Lerner* Dezső. A részletes tárgyaláson a következők szólaltak fel: *Kóhn*, *Garbai*, *Horovitz*, *Drucker*, *Weál* Miksa, *Gogoya* György, *Jászai* Samu, *Berger*, *Nuszbaum*, *Neuhaus* Vilmos – *egy-egy résztvevő kivételével majdnem mind zsidó*. A kongresszus második napjának a szónokai a következők voltak: *Fleischer* Dávid, *Weil* Miksa, *Kóhn* Miksa, *Grosszmann* Hugó, *Roth* Artúr, *Vanczák* János, *Garami* Ernő és *Schwarcz* Ambrus és *Schwarcz* Samu – *kettő kivételével valamennyien zsidók*. Ezek az emberek irányították már ekkor a szociáldemokrata párt munkáját, s nem csodálkozhatunk, hogy a magyar munkásvezetés teljesen nemzetközi vágányokra siklott át.”

A szociáldemokrata tömeggyűlések törzshelye a VIII. kerületi Tattersall volt. A pártra az országgyűlési választásokon még 1935-ben is 25,5% szavazott, ami jóval meghaladta az országos átlagot.

A puritán életet élő, autodidakta Mónus Illés a Conti utcai székházban Frankel Leó íróasztala mögött ült. Egy közeli szobában dolgozott a zsidó származása miatt az SZDP

vezetéséből eltávolított másik munkásvezér és országai képviselő, Mauthausenbe deportált Buchinger Manó. Mindketten a kommunistáktól távolságot tartó népfrempolitika hívei voltak, ugyanakkor a lehetőségeihez képest támogatták a szervezett munkások fellépését a fenyegetően erősödő nyilas mozgalom ellen. A nagyrészt zsidó származású munkásokból álló józsefvárosi szociáldemokrata pártszervezetből jött létre az Országos Ifjúsági Bizottság. Tagjai Ságvári Endre vezetésével 1937. szeptember 6-án a szomszédos Ferencvárosban megtámadták a nyilasok gyűlését. A nyolcvanas években kiadott hivatalos párttörténet ezt írta a Tompa utcai nyilasház szétveréséről: „Az akcióban mintegy 200 szociáldemokrata ifjúmunkás vett részt, és lényegesen nagyobb létszámú nyilas gyűlést vert szét. A támadást elhárítani akaró nyilasok, mint ismert, fegyvert is használtak, majd a rendőrség segítségét kérték. Jellemző, hogy nyilas támadások esetén a rendőri beavatkozás vagy elmaradt, vagy késett, most azonban azonnal a helyszínen volt a rendőrség, hatalmas apparátussal. Mintegy másfél száz fiatal szedtek össze, közülük 25 szociáldemokrata volt. Ságvári Endrét, Friedmann Tibort, Mózes Lászlót és Zimmermann Imrét tartották fogva, őket ítélték több hónapos börtönbüntetésre.”¹⁹

A VIII. kerület volt a baloldali eszmekör és az asszimilálódott zsidóság első, sok tekintetben ma is élő egymásra találásának első színhelye. Erről szólva azonban tekintetbe kell venni, hogy a szociáldemokrácia mellékesnek tekintette tagjainak és vezetőinek származását. A nagy múltú MSZDP-t likvidáló (vele formailag egyesülő és új pártot létrehozó) kommunisták később hallani sem akartak arról, hogy baloldaliságnak bármi köze lenne a zsidósághoz. Pedig a harmincas évek végén a nyilas sajtó valóságos pergőtűzet zúdított a „viperafészeknek” nevezett Conti utcai pártközpontra, és ezzel az antiszemita uszítással a nem tudott mit kezdeni a szociáldemokrata párt vezetése. Elég, ha itt csak egyetlen vezércikkből idézek. Rajniss Ferenc írta és az *Új Magyarország* hasábjain jelent meg 1938. november 9-én, A magyar munkás felszabadítása címmel. „A magyar ipari munkásság hallja az idők szavát s érzi a bátor, határozott átalakulás szükségét, amelybe a marxizmus vezette bele. Nyugtalanság borzongatja a szakszervezeti sorokat. A vezetőség kiöregedett, s túlságosan hozzászokott a fixfizetéses polgári életmódhoz. Sok rossz szagú üzlet emléke kísért. Sok a zsidó a vezetőségben. Az ügyvéd-elvtársak kirívóan gazdagok. Olyan megaranyóralánosodott, kisburzsuj szellem terjeng az irodákban... A nemzeti gondolat ereje hatalmas sorokat vág el jobboldalra, régi tagokból.” Rajniss aljas és cinikus volt, de nem buta: érzékelte, hogy a hazai baloldal visszaszorulóban van. A minden gondot orvosolni ígérő zsidóellenes propaganda a Józsefvárosban is hatott: az 1939-es parlamenti és törvényhatósági választásokon az Egyesült Polgári ellenzék, a liberálisok jelentéktelen törpepártta zsugorodtak, és a szociáldemokraták is súlyosan visszaestek. A nyilasok és a Nemzeti Front közel 30 százalékot szereztek a parlamenti és törvényhatósági választásokon, a szociáldemokraták szavazata a felére, mintegy húsz százalékra csökkent a húszas évekhez képest.²⁰

Peyer Károly ebben a helyzetben „hátravonta”, a párt zsidó származású vezetőit, el-tüntette őket a nyilvánosság elől. Ekkoriban kapott állást a Conti utcában, a Népszava szerkesztőségében Kállay Gyula, Szakasits Árpád, Marosán György, vagyis az a vezetői garnitúra, mely 1945 után asszisztált a az MSZDP és a MKP 1948 pünkösdi „fúziójához”, az MDP létrehozásához.

Kávéház-látogatók és futball-szurkolók. A Józsefvárosban a gójok (nem zsidók) és zsidók közötti elkülönülés kifejezésre jutott a mindennapi élet több területén, a kávéházaktól a sportpályáig. Együtt éltek, hatottak egymásra, átvették egymás szokásait és nézeteit, ugyanakkor vetélkedtek is, őrizték különállásukat. A többség és a kisebbség eltérő identitása nem

feltétlenül vezetett konfliktushoz, de magában hordozta az ellentétek lehetőségét, amit a politika szakadékká mélyített. A Pressburger fivérek megörökítették a nyolcadik kerületi zsidók és keresztények ellentmondásos viszonyát: „Gój: ezt a szót a nyolcadik kerületi zsidók mindig is közömbösséggel vegyes gyanakvással ejtették ki. Ha valakire azt mondták: gój, az azt jelentette, hogy az illető valószínűleg képes mindarra, amire egy zsidó sohasem tenne meg – rossz értelemben természetesen. Bármilyen higgadtan hangozott is el ez a szó, évszázados bizalmatlanságot, alig leplezett ellenségeskedést rejtett, amelyet – emlékezetem szerint – a keresztények buzgón viszonoztak. Valahányszor vitába keveredett valaki közülünk egy árussal a piacon, nem maradt el a »büdös zsidó« emlegetése. A keresztények műveltebbje, amint a zsidó téma került szóba, azonnal ilyeneket kérdezett:

– Hogy lehet, hogy maguk hisznek a Messiásban?

A nyolcadik kerületi zsidók között mégis akadt néhány keresztény, beékelődve a rokonságba, még inkább a háztartásba: idegen test az élő szervezetben. A gazdagabb közösségekben mindez nem keltett volna különösebb meglepetést: a gazdag zsidó kereskedők világszerte keresztény személyzetet tartottak. Ezzel a módszerrel sikerült áthidalniuk bizonyos vallási tilalmakat. Szombatonként például zsidó nem folytathat semmiféle tevékenységet, még a liftet sem indíthatja el, ugyanakkor a keresztény szobalány minden szükséges munkát elvégez: ha valaki nem tartozik a kiválasztott néphez, akkor édes mind-egy, hogy megtartja-e vagy sem a parancsolatokat.

Mégsem ez volt a keresztények nyolcadik kerületi jelenlétének oka. Ami a vallási szabályok megtartását illeti, a szigort már rég nem érvényesítették: talán több mint egy nemzedék óta. A vallásokkal együtt apró megegyezések, érzelmek, érdekek és üzletek is összefonódtak.²¹

A zsidók szívesen jártak vendéglőkbe, kávéházakba. Híres volt a környéken Pless Henrik kávéháza, a Déri Miksa utca 10.-ben. Szolid, tágas, előkelő polgári helyiség volt. Sok helyütt volt ezen a részen kocsmá, kiváltképp a Teleki tér felé, a piac közelében.

A kávéházak fontos szerepet tölthettek be a Józsefváros életében. 46 működött belőlük a VIII. kerületben, a fővárosban pedig 322 egy 1912-ből származó felsorolás szerint.²²

Érdeemes közelebről szemügyre venni a józsefvárosi kávéházakat, melyeket legnagyobb részben jobb módú zsidók látogattak, és ők voltak ezeknek a tulajdonosok és fenntartók is. Ezek a polgári intézményekben, mint Budapesten mindenütt, zajlott a társadalmi élet, itt beszéltek meg a politikai eseményeket, a magánélet híreit vagy a futballmeccseket. De mindenekeelőtt a kereskedelmet, az üzletet szolgálták, mivel akkoriban a külön iroda fenntartását csak az igazán gazdag üzletemberek engedhették meg maguknak. A kávéházakban találkoztak a közvetítő kereskedők az ügynökeikkel, ott számoltak el egymással. Ide irányították a leveleiket, innen telefonáltak. Persze, bárki bejöhett és fogyaszthatott, de a szegény munkástömegeknek drágák voltak, az „urak” viszont, akik megengedhették volna maguknak az árakat, nem alacsonyodtak le odáig, hogy kávéházakba járjanak. Az egyszerű emberek, munkások és a szegényebb magántisztviselők inkább az olcsóbb kávéházakba jártak.

Érdeemes továbbá a legfontosabb kávéházakat felsorolni, tulajdonosaikkal együtt. Az elegánsabbak a fő útvonalakon, a Rákóczi úton, illetve József körúton várták a vendégeket. Ilyen volt az Adria (Rákóczi út 41., Neumann és Schwartz), a Balaton (Rákóczi út 17., Tihanyi József) a Bodó (József krt 56., Bodó Adolf), a Budapest (József krt. 70., Schlezinger Simon) a Frühauf (Rákóczi út 73., Fodor Berczi), a Hamburg (Rákóczi út 75., Hamburger Adolf), a Hazám (József krt. 3., Vámos Dezső), a M.I.E.N.K. (József krt. 29., Fried Jenő) a Mikszáth (József krt. 55. Kanzler Gyula és társa), a Munkás (József krt. 60. Mózes Samu), az Otthon (Rákóczi út 9. Márkus Imre), Spolarits György kávéháza (József krt. 37–39.), a Szalon (József krt. 9., Weisz Béláné), a Turin (Rákóczi út 84., Edelman Mór), a Valeria (József krt. 87., Szeiffert Antal). Más, kevésbé ele-

gáns kávéházak kifejezetten az ószeresek és zsbárusok kiszolgálására létesültek. Így az Erdélyi (Kis Stáció u. 5., Apfelbaum Zsigmond), a Fortuna (Békkocsis u. 21., Weisz Adolf), vagy a Nizza (Tavaszmező u. 2. Grünfeld Miksa). A használtcikkpiac közvetlen közelében működött a Józsefvárosi Ipar (Teleki tér 7., Lissauer Ignác), a Józsefvárosi Nagykávéház (Kálvária tér 18., Teiszler József), Ungár Dániel kávéháza (Orczy út 40.) a Józsefvárosi Otthon (Práter u. 46., Grün Jánosné). A Népszínház utcai kávéházak: a Nemzetközi (Népszínház u. 28., Deutsch Artúr), a Népopera (Népszínház u. 33., Weisz József) és a Népszínház (Népszínház u. 29., Grosz Dezső). Bizonyára hangulatos hely volt a Rákóczi kávéház is (Teleki tér 4., tulajdonos: Zuckerkandel Izidor), mely elnevezésében hazafias, profilját tekintve viszont erősen üzleties lehetett.

Az asszimilálódott zsidók és nem-zsidók közötti, az eltérő kultúrából és szocializációból fakadó elkülönülés a futbalcsapatoknak való szurkolásban is kifejezésre jutott. Az MTK, a „liberális zsidó csapat” és a jobboldali, nacionalista beállítottságú FTC közötti versengés magával ragadta a táborkat is, és áttételesen persze, de felfogható a két szomszédos városrész, a Józsefváros és a Ferencváros közötti szimbolikus közdelemnek is. Megjegyzendő, hogy az MTK igen népszerű volt Terézvárosban és az Erzsébetvárosban is, azaz a főváros hatodik és hetedik kerületében, ahol ugyancsak nagy számban éltek zsidók. Természetesen az FTC-nek is sok szurkolója volt a fővárosban és szerte az országban.

Mégis, az 1888-ban alapított „zsidó futballklub”, az MTK sorsa sok tekintetben erősen kötődött a Józsefvároshoz, hiszen innen került ki szurkolóinak és sportolóinak jelentős része. A maga korában korszerűnek számító Hungária úti pálya a kerület határán, a Salgótarjáni úti zsidó temető mögött, a vasút túloldalán épült fel 1912-ben, Brüll Alfréd nagyiparos 155 ezer koronás támogatásával. A labdarúgás ugyanúgy áttételesen formálta az asszimilálódott pesti zsidók „identitását”, mint a politika. A zsidó fiatalok, a felnövekvő nemzedékek számára a sport a szocializáció dinamikus és vonzó formája volt. Brüll Alfréd nagyiparos, az MTK elnöke és mecénása nemcsak a labdarúgást, hanem számos más sportágat is nagyvonalúan támogatott. Persze, csak a futballnak volt a legnagyobb „identitásképző” tábora, formálta és megtestesítette szurkolóinak társadalmi hátterét, mentalitását. A Józsefvárosban gyökerező MTK örökös harca a Ferencvárossal a nemzeti bajnokságért bizonyos értelemben a magyarságba asszimilálódott zsidó és német nagyvárosi rétegek vetélkedését szimbolizálta a vezető szerepért.

„A két csapat versengése természetesen nem csupán a futballpályán zajlik, hanem az azt övező igen összetett anyagi és szimbolikus univerzumban is. Nyilvánvalóan nem véletlen – hogy egy jelentéktelennek tűnő példával kezdjük –, hogy az MTK éppen 1912-ben, egy évvel az Üllői úti Fradi-pálya fölvatása után nyitja meg saját stadionját. Miképpen az a tény is e versengés révén válik értelmezhetővé, hogy az MTK-stadiont egy árnyalattal korszerűbbnek építik az egyébként akkoriban világszínvonalúnak számító, 20 ezer nézőt befogadó Fradi-pályához képest. Talán az sem véletlen, hogy az MTK-pálya helyszínéül Brüllék éppen a Hungária körutat (!) választják, mintegy demonstrálva az MTK-t támogató zsidó polgárság erőfeszítéseit, hogy a Fradi-publikummal vívott *asszimilációs versenyfutásban* se maradjanak le.”²²³

Itt azért annyit feltétlenül érdemes megjegyezni, hogy az MTK-stadion helyének kiválasztásakor, abban, hogy a Józsefváros szélén épült fel ez a maga idejében korszerűnek számító pálya, a szimbolikus okoknál fontosabb lehetett a praktikus szempont, az, hogy közel volt a csapat szurkolótáborához. Persze, meg kell jegyezni, hogy ahogy a kávéházak törzsközönsége tekintetében, úgy a labdarúgók és a szurkolók között is csak viszonylagos volt a „zsidó dominancia”. Hadas Miklós és Karády Viktor idézett tanulmányában leszögezi: „A két csapat labdarúgóinak származási összetétele nem fedi egyértelműen az

FTC-vel és az MTK-val kapcsolatban elterjedt társadalmi képzeteket. Kétségtelen, hogy lakóhelyük szerint valamelyest különböznek egymástól a játékosok, mivel a fradistákat elsősorban a Csengery térről, az MTK-sokat pedig inkább az Almássy térről szedik össze a csapatok edzői, illetve toborzói. Ugyanakkor osztály-hovatartozásukban nemigen térnek el egymástól, mivel többnyire munkás- és kispolgári közegekből kerülnek ki. Figyelemre méltó továbbá, hogy az MTK játékosainak bő fele, de az FTC focistáinak is mintegy negyede-harmada zsidó származású. Egyáltalán nem igaz tehát az a nézet, hogy a zsidóság csak az MTK-ban képviseltette volna magát, s hogy ezért az FTC kezdettől fogva »keresztény«, az MTK pedig lényegileg mindig »zsidó« csapat lett volna. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az idő előrehaladtával, nyilvánvalóan nem függetlenül az ideológiai és politikai szféra egyre keménykedő és intézményesülő antiszemitizmusától, különösen a világháborúk közötti időszakban, a két csapat szembeállításában egyre fontosabb szerepet játszik a zsidó-nem zsidó polarizáció. E polarizáció fölerősödése nem elsősorban a két csapat szociológiai adottságai-ból származik, hanem a külső, politikai-ideológiai erőter alakulását képezi le.”

A békés és konstruktív, tömegeket magával ragadó sportvetélkedés, mely a józsefvárosi szurkolótáborok konfliktusaiban is kifejezésre jutott, eltorzult, amikor 1939-ben a szélső-jobboldali Gidófalvy Pált nevezték ki kormánybiztosnak a Magyar Labdarúgó Szövetség élére. Ez oda vezetett, hogy az 1939–40-es bajnokságot elcsalták, az MTK-t megfosztották a lehetőségtől, hogy bajnok legyen. Ezután nem sokkal fel is oszlatták a klubot. Az indoklást a Nemzeti Sportban megjelent közlemény tartalmazta: „A legnépszerűbb magyar sportág vezetéséből hiányzik a céltudatos nemzetnevelő készség. Labdarúgásunk szelleme erősen elüzletiesedett, s emiatt az üzleties szellem miatt nemcsak a sportszerűség szorult háttérbe, de a nemzeti fontosságú feladatok jelentősége is szenvedni volt kénytelen. Mindezek a hibák és hiányosságok egyre jobban kimélyítették azt az ellentétet is, amely újabban a magyar labdarúgócsapat és a keresztény középosztály között kifejlődött. S az ellentéteket csak tovább súlyosbította az a körülmény, hogy a nemzetnevelésben hathatós tényező szerepére hivatott labdarúgócsapat vezetői közé nagy számmal kerültek be olyanok, akik a magyar ifjúság nemzeti szellemben való nevelésére nem alkalmasak.”

Az MTK-Hungária alapítóját és fő mecénását sokan a „dekadens nagypolgári zsidóság” jellegzetes képviselőjének tekintik. Kiemelkedő műveltsége, vagyona, nemzetközi befolyása és a feltételezett homoszexuális hajlama is hozzájárul a csapattal kapcsolatos antiszemita sztereotípiák kialakulásához és fönmaradásához. A második zsidótörvény hatására Brüll Alfréd, akinek elnöksége alatt 1926-tól Hungária FC néven szereplő MTK két tucat bajnokságot nyert, az 1940. június 26-án megtartott klubértekezleten, más zsidó származású sportvezetőkkel együtt lemondott tisztségéről, de egészen 1944-ig a klub tiszteletbeli elnöke maradt. Az 1938–39-es, a 1939–40-es és az 1940–41-es évadban a Hungária FC játékosainak és szurkolóinak nemcsak antiszemita bekiabálásokat és a leggyalázatosabb rigmusok skandalálását kellett elviselniük, de gyakran életveszélyes fenyegetéseket is. A gyalázatos jelenetekre előbb az ellenfelek pályáin került sor, de utóbb már a Józsefvárosban, a csapat otthonában is. 1941-ben az egyesület kénytelen volt a működését felfüggeszteni, mert a székesfővárossal a Hungária-úti sporttelepre vonatkozóan kötött szerződését egyik napról a másikra felmondták. Az MTK-Hungária vezetői arra szólították fel a csapat szurkolóit, hogy a Vasasnak drukkoljanak. Ez a gesztus, tekintettel arra, hogy az angyalföldi csapat akkor csak az NB II-ben játszott, viszont ismert volt munkásmozgalmi kötődése, sok tekintetben megelőlegezte az 1945 utáni politikai fejleményeket.

A Hungária úti sporttelepet 1941-ben a MOVE-nek utalták ki, az MTK tulajdonát képező teljes felszereléssel együtt. Brüll Alfréd ekkor Svájcba emigrált. 1943-ban, az üldöztetések megszüntetéséről kapott hamis értesülés nyomán hazatért Magyarországra, ahol a nyilasok

elfogták és meggyilkolták. Ugyanerre a sorsra jutott számos sportoló és sportvezető is. (Más forrás szerint Brüllt Kecskemétről Auschwitzba deportálták.) Egy jellemző anekdota szerint Auschwitzban, halálba menetele előtt kijavította a Shakespeare-t pontatlanul idéző Mengelét.

Érdemes idézni egy, az MTK történetéről 1949-ben megjelent kötet előszavát. Marosán György írta, és tükrözi a kommunista sportvezetés felfogását a józsefvárosi klub kálváriájáról. „Az MTK elleni harcban csak ürügyül szolgált az antiszemitizmus. Az imperializmus kormányzatunkban ülő, jól megfizetett emberei következetes demokráciaellenes harcának volt ez egyik szükségszerű epizódja. Az egyesület zsidótörvény érintette tagjainak szenvedése, üldöztetése, mártírhalála mellett, e nyílt hadüzenet után a nem zsidó demokraták ellen is megindították a kérelhetetlen hajszát. Így találkoztak egy szomorú napon a magyar polgári fejlődés sportharcosai Európa minden népének halálraítéltejeivel a német koncentrációs táborok vesztőhelyein.”²⁴

Az MTK, melynek józsefvárosi kötődése időközben elhalványult, napjainkig „zsidó csapat” maradt, heves indulatokat vált ki a vele versengő csapatok szurkolóiból. A futballstadionok légköre, mely még a huszadik század elején „politizálódott át”, napjainkig befolyásolja közéletünket.

JEGYZETEK

- * A tanulmány a Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásért Közalapítvány megbízásából és a „Sorsok Háza – Európai Oktatási Központ” előkészítő kutatási programja keretében készült.
- K**

KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI
TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOM KUTATÁSÁÉRT
KÖZALAPÍTVÁNY

SORSOK
HÁZA
Európai Oktatási Központ
- 1 Lévai Jenő: Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről. Officina, 1946, 215. o.
 - 2 Lévai Jenő i. m. 218–219. o.
 - 3 Harsányi János: Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Budapest, 1969, 512. o.
 - 4 <http://goo.gl/zMpwKX> (photoblog.com/utazo)
 - 5 Lindenfeldpartners.com/2012/12/05/naiv-hosok/ (Lindenfeld Partners, Családi vitrin projekt.)
 - 6 281. sz. DEGOB jegyzőkönyv.
 - 7 467. sz. DEGOB Jegyzőkönyv.
 - 8 546. sz. DEGOB jegyzőkönyv.
 - 9 2629. sz. DEGOB jegyzőkönyv.
 - 10 252. sz. DEGOB jegyzőkönyv.
 - 11 Pelle János: Az utolsó vérvádak. Budapest, 1996, 63–64. o. BFL Népbírósági ir. 4479/1946; *Világ*, 1946. május 10. és 12.; *Magyar Nemzet*, 1946. május 10.; Jövendő, 1946. május 16., *Szabad Nép*, 1946. június 4.
 - 12 Szentgyörgyi Ákos: Józsefváros zsidó arca, i. m. 21. o.
 - 13 Giorgio és Nicola Pressburger: i. m. 25–26. o.
 - 14 Somlyó Zoltán cikke a pesti kuplé hőskoráról a Literatura 1928-as évfolyamában, illetve a Párbaj és kultúra c. kötetében olvasható.
 - 15 Lásd: Konrád Miklós: Orfeum és zsidó identitás Budapesten a századfordulón Budapesti Negyed, 2008. 2. sz. 351–368. o. A tanulmány alapjául szolgáló előadás a Büchler Sándor Baráti Társaság és a Judaica Alapítvány „Tér, Emlékezet és Mentalitás. Új irányok a zsidó történetírásban” című konferenciáján hangzott el.
 - 16 Ignótus: Zsargon. (Nyugat, 1908). In: Kísérletek. Czikkek és képek. Budapest: A Nyugat kiadása, 1910. 287–288. o.
 - 17 Molnár Ferenc: Andor. Ulpius-ház, 2008, 582–583. o.
 - 18 Szerb Antal: Budapesti kalauz Marslakók számára. Magvető, 2005, 29–31. o.
 - 19 Pintér István: A Szociáldemokrata Párt története. Kossuth, 1980, 126. o.
 - 20 Lásd erről: Ignác Károly: Budapest választ. Napvilág Kiadó, 2013.
 - 21 Giorgio és Nicola Pressburger: i. m. A keresztények. 117–118. o.
 - 22 Magyarországi szállodák, vendéglők, kocsmák és kávéházak címtára az 1912 évre. Szerk. Zsovák Károly, Budapest, 1912, 38–50. o.
 - 23 Hadas Miklós – Karády Viktor: Futball és társadalmi identitás. Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmainak történelmi vizsgálatához. [web:] ww.c3.hu/scripta/scripta0/replika/1718/hadas.html Replika, 1998/2.
 - 24 Hatvan év. Az MTK jubileumi könyve 1888–1948. Budapest.